

Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás „forradalma” előtt*

1. Nem hiszem, hogy minden történeti problémának előnyére válik, ha a mikroanalízis szintjén közelítik meg. Tény, hogy az elmúlt években a mikrotörténelem körül zajló vita tudatosította a kutatókban, hogy egy megfigyelési lépték kiválasztása nem más, mint az elemzés egyik eszköze, amely önmagában nem semleges, valamint, hogy a jelenségek léptéke nem következik a valóságból. A lépték nem egy eleve adott tény, hanem egy stratégiai választás eredménye, ami hatással van magának a kutatásnak a jelentésére is: amit látunk, az egyben az is, amit láttatni fogunk. Átfogó képet kapni (és nyújtani) egy problémáról elkerülhetetlenül csak leegyszerűsítések árán lehetséges, amelyek valódi optikai és értelmezési illúziókat eredményezhetnek, illúziókat, amik öntudatlanul – sőt a legkevésbé védhető esetekben akár tudatosan – tévesek.

A történész munkája két olyan jellegzetességgel bír, amely ritkán alkotja önálló elméleti érdeklődés tárgyát, noha súlyos problémákat vet fel. Az első a múltbeli tényekkel kapcsolatos. Ezekről feltételezzük, hogy következményeiket ismerjük. Ebből az következik, hogy a jelenségek leírásakor és magyarázatakor felhasznált okozati láncolatokat nem érvényteleníti az ok-okozati viszony hiánya – ellentétben egy laboratóriumi kísérlettel – azokban az esetekben, amikor a megadott okok nem járnak a logikusan elvárt következményekkel. Az időben később következő könnyűszerrel lehet a korábbi következményének tekinteni, amennyiben összekapcsolásuk nem tűnik túl abszurdnak. Úgy is mondhatjuk, hogy a két tény között konstruált kapcsolat voluntarista jellegű: a történész hozza létre a józan ész és a valószínűség szabályai szerint, nem pedig egy bizonyítás révén, amely esetleg érvényteleníthetné a konstrukciót. Bármilyen legyen is a kiválasztott ok, a következmények nem változnak. A helyzet olyan, mint egy nyomozás, ahol a bűn elkövetője kezdettől ismert.

A második jellegzetesség a kutatási eredmények közzétételének világos és egyszerű előadásmódjára vonatkozó elvárás, illetve a vizsgált realitás komplexitása között fennálló ambivalens kapcsolatból ered. A történész munkája egymást követő és kapcsolódó fázisokból áll, ezek azonban olyan technikáknak és logikáknak engedelmessé válnak, melyeknek koherenciája nem magától értetődő: a kutatás és az eredmények írásba foglalása alkalmazkodik a megvalósítás ritmusához, a munkamódszerekhez, és különböző gyakorlati célokat követ. A történészek örökösen a le-

* Köszönet Albert O. Hirschmannak, Jacques Revelnek és Nicola Rossinak e tanulmány kritikus elolvasásáért, melyet J. Revel fordított franciára az olasz eredetiből. (A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: *Comportements, ressources, procès: avant la „révolution” de la consommation*. In: Jacques Revel (dir.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Seuil-Gallimard, 1996, 187–207.

hető legrealistább leírásra törekszenek – ez magyarázza azt a szokásukat, hogy visszatérnek ugyanazokhoz a témákhoz, melyeknek mindig lehetséges új értelmezést adni, amennyiben az összetettebb, realistább, közelebb áll a tényekhez. Ez azonban elentmondásban áll azzal a kapcsolattal, amit a szerző az olvasójával létesít: a szerzőnek helyzetéből eredően olyan retorikához kell folyamodnia, ami segít az olvasónak a megértésben, tehát egyszerűsítene kell, elhagynia a fölösleges részleteket, néhány száz oldalban összefoglalnia a kutatás hosszú munkáját.

E kérdés fontosságának kiemelésével nem szándékozom az eredményközlés formájában kizárólag a retorikának a szerepét hangsúlyozni, tekintve, hogy a megfigyelés léptéke a kutatás megkezdésétől fogva meghatározott. Ez jelentős következményekkel jár. Az olvasó hozzájuthat az információkhoz a térbeli és időbeli perspektívákat kitágító szintéziseken keresztül, ez azonban a dolgokat meghamisító leegyszerűsítés kockázatával járhat. Vagy éppen ellenkezőleg, aprólékos megfigyeléseken alapuló általánosítások révén megismerheti egy probléma összetettségét, amikor is a mikroszkóp nagyítása láthatóvá teszi a kérdésben érintett összetevők sokaságát. Véleményem szerint a „mikro”/ „makro” vita jó részét ebben a perspektívában kell értelmezni. A komplexitás aprólékos vizsgálatára eső saját választásom is annak a megállapításnak a következménye, hogy a történelemtudományban és a társadalomtudományban bevett általánosító eljárások nem csak elégtelenségükről tettek tanúbizonyságot – ami végül is nem olyan szörnyűség –, hanem ideológiai, sőt politikai következményekkel járó súlyos leegyszerűsítésekért is felelősek egyúttal. Jó példa erre a német revizionista történetírás által az összehasonlító módszerre hivatkozva kínált téves analógiák esete. Ennyi elég is erről a kérdéstről. Egy jóval semlegesebb általánosítás példájával kívánok foglalkozni, amely egyszerre önkényes és ambivalens módon járult hozzá a társadalomtörténet egyik alapvető problémájának, a fogyasztásnak a túlzott leegyszerűsítéséhez.

2. Fernand Braudel szilárd alapokon építette fel a koraújkor mediterrán világról alkotott globális képét, egyúttal pedig egy sor olyan kiindulási pontot kínált, amelyektől elindulva meg lehetett kísérelni egy az egész világra kiterjedő összehasonlítást (Braudel 1949). *A Földközi-tenger és a mediterrán világ* után azonban egyes nagy bátorsággal megkísérelt szintézisei a fejlődési folyamatoknak erősen funkcionalista vízióját nyújtották. Példának okáért az anyagi kultúra összetevői elterjedésének és továbbadásának lassú átalakulását úgy vizsgálja, mint a konfliktusokat jóformán nélkülöző jelenségeket. Ennek következtében az általuk kiváltott, hosszú távon érvényesülő változásokat túlzottan mechanikus fogalmakkal írja le. Különösen az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus* három kötete (Braudel 1979, különösen a 2–4. fejezetek) rejt – az értelmezések és információk lenyűgöző mennyisége mögött – egy számomra túl leegyszerűsített felfogást a társadalmi valóságról (ilyen például a gazdagok és szegények közötti ellentét alkalmazása) és a kulturális diffúzió jelenségeinek túl mechanikus elképzelését akár országokról, akár társadalmi rétegekről vagy csoportokról legyen szó.

Ezek a hozzáértőknél szélesebb közönséget célzó kötetek azt sugallják, hogy a társadalom összetettsége végső soron vajmi keveset számít a világ lassú átalakulásaihoz

viszonyítva. Ez volt lényegében Braudel filozófiája, és ez magyarázza vonzódását a történelemhez: „Igen, átadni magunkat a merev szerkezetű, »szűk« időből való ki-lépés örömének, hiszen azzal csak a múlt felszínét, nem pedig realitását ragadhat-ja meg a történész.” (Braudel 1970: 18) Ugyanakkor, még ha az ekként bemutatott világ valóságos is, még ha az anyagi kultúra átalakulásainak lassúsága meg is felel annak, ahogyan „az idő, a valóságban, telik” (Braudel 1970: 19), nem kevésbé igaz, hogy a mindennapi magatartások apró változásai révén konstruálódik a társadal-mi komplexitás, a lokális különbözőségek, amelyekből feloldhatatlanul különböző történetek sokasága ered. Ezek a történetek fejezik ki az ember alkalmazkodási és értelmi képességeit. Nem állítom szembe mereven a mikro- és a makrotörténelmet, úgy vélem azonban, hogy a léptékváltás a jelenségek megfigyelése során lényeges heurisztikai eszközt jelent. Példának okáért az anyagi kultúra minket foglalkoztató vizsgálata során, ahogyan az a fogyasztás történetén keresztül megragadható.

Különösen *A mindennapi élet struktúrái* című kötetben tűnik nekem Braudel ol-vasata kevésbé meggyőzőnek, amikor az átadás (transzmisszió), az elterjedés (diffú-zió), az innováció és az evolúció fogalmait részesíti előnyben, ahelyett, hogy defi-niálni próbálná a társadalmi és kulturális átalakulások változó konfigurációit. Ahogyan igyekszem majd bemutatni, ez az egyik terület, ahol a társadalomtudománnyoknak a legtöbb gondot okozta a statisztikai adatsorok, egyéni viselkedések, objektíven mérhető átalakulások és az egyéni stratégiák, vágyak együttes elemzése. A továbbiakban azt próbálom érzékeltetni, hogy a lépték módosítása sűrűbb és gaz-dagabb olvasatot tesz lehetővé, mint egy hosszú időtartamú, totalizáló megközelítés és az egész világra kiterjedő összehasonlítás szándéka, amely a monoton folyama-tosság kimutatása és a radikális törések, változások számbavétele között ingadozik.

3. Az alábbiakban az Ancien Régime társadalmának fogyasztására összpontosítom a figyelmet. Széleskörűen dokumentált témáról van szó, aminek feldolgozása azonban nem csak a történészek részéről volt ellentmondásos és bizonytalan, ha-nem a közgazdászok, szociológusok és antropológusok részéről is. Számos érv szól amellet, hogy tanulmányozzuk a fogyasztást, a fogyasztók magatartását és azt, amit a fogyasztás „forradalmának” neveznek. A történészek a hetvenes évek eleje óta egyre több figyelmet szentelnek a kérdésnek. A közgazdászokat ez jóval régeb-ben foglalkoztatja, azóta, hogy Keynes elemzésének középpontjába a fogyasztási függvény szerepének nehéz problémáját állította. E megállapítások után helyénva-ló feltenni a kérdést, hogy miért volt ekkora sikere a témának anélkül, hogy meg-győző, szisztematikus eredményeket produkált volna e felbuzdulás; ráadásul, miért hordoz ilyen jelentős ideológiai és politikai terhet, amely főleg a marxista történé-szeknek a termelést előtérbe helyező megközelítésével szembeállítva jelentkezik. Három problémával kell mindenekelőtt foglalkoznunk: 1) a termelés, elosztás és fogyasztás közötti kapcsolattal; 2) azzal az állítással, hogy a fogyasztás csak az ipari forradalom kezdetével vált dinamikus gazdasági realitássá, tekintsük akár oknak, akár okozatnak; 3) azzal a ténnyel, hogy a fogyasztás (vagy a konzumerizmus,*

* E franciául természetesen hangzó kifejezést azért tartottam meg terminus technicusként, mert a szerző az industrializációhoz hasonlatos kulcsfogalomként használja, lásd később a 'pro-tokonzumerizmus' kifejezést (A Ford. megjegyzése).

vagy a modern materializmus) „forradalmáról” beszélve implicit módon elfogadjuk egy integrált társadalom képét. E három kérdéskör tárgyalása során igyekszem érzékeltetni alapvető bizonytalanságukat, ambivalens jellegüket, ami az érintett társadalmak nagyon ideologikus értelmezéséhez vezet. Végül e jelenségek új olvasatára teszek kísérletet a 16–18. századi Velence családi költségvetéseiről szóló, folyamatban lévő munkám rendelkezésre álló eredményei alapján.

4. Induljunk ki tehát a termelés, elosztás és fogyasztás közötti kapcsolatból. Az a meggyőződés, hogy a társadalom nemcsak gazdasági dimenziójában, hanem politikai szinten is a termelési viszonyok függvényében strukturálódik, azt eredményezte, hogy a termelésnek rendelődött alá a jövedelmek elosztása és a fogyasztás. Véleményem szerint mindez egyrészt nem kötelező előfeltétele az osztálykategóriákkal dolgozó marxista elemzésnek, másrészt pedig széleskörűen felhasználták a funkcionalista elméletek is. Tény, hogy e felfogás eléggé hatásos volt ahhoz, hogy a történészek hosszú időn át ne érdeklődjenek a fogyasztói magatartás iránt, amelyet *de facto* a termelés változatainak, gazdasági és pszichológiai következményének tekintettek. Ezt a leegyszerűsítő képletet megkérdőjelezte a „kommunista” gazdaságok válsága, a történészek pedig érdeklődni kezdtek az elosztás problémái iránt. Tették ezt alapvetően kétféleképpen. Az egyik módszer a jövedelemelosztás történelmi perspektívában való elemzése volt. Fontos és termékeny vita bontakozott ki az úgynevezett Kuznets-törvény és a hasonló nevű függvény körül (Kuznets 1955: 1–28; vö. Brenner – Kaelble – Thomas 1991). E szerint a gazdasági növekedés modern szakaszában a jövedelemegyenlőtlenségeket kifejező görbe egy fordított U formáját követné; az egyenlőtlenség látványosan növekedett volna az iparosítás első szakaszában, majd erőteljesen csökkent a 20. század első felében.

Annak az elismerésével kell kezdenünk, hogy alig rendelkezünk számításokkal a 18. századot megelőző időszakra vonatkozóan. A szükséges adatmennyiség hiánya, a koraújkori vagyonok és jövedelmek szintjéről szóló információink nagyon hézagos volta azt eredményezte, hogy az elemzések a 19–20. századra korlátozódtak, és csak néhány mérési kísérlettel rendelkezünk a 17. és 18. századra vonatkozóan (mint például Gregory King becslési próbálkozásai). Az iparosodott Európára és ennek változásaira fordított figyelem eltorzította nézőpontunkat. Mindez a hosszú időtartam perspektívájával párosulva azt eredményezte, hogy figyelmen kívül maradt úgy a szervezetek és a munkakonfliktusok szerepe, mint a politikai és fiskális választások fontossága. Egy ilyen sémában csupán azok a gazdasági erők számítanak, amelyek hatására a mezőgazdaság által dominált rendszer iparivá alakul, vagy a „hagyományos” demográfiai rend helyébe egy másik, „újnak” minősített rendszer lép. Ezek az erők működnének a rövidtávú cselekvések és politikai döntések mögött is. Azonban sem Kuznets, sem az általa inspirált történészek nem voltak abban a helyzetben, hogy bizonyíthatták volna egy ilyen fejlődés elkerülhetetlen jellegét. A hosszú időtartam gazdasági hipotézisének alapjául szolgáló dokumentáció túlzott bizonytalansága ráadásul elvette a kedvet a politikai cselekvés okozta, rövid távon jelentkező változások tanulmányozásától, valamint a jövedelemegyenlőtlenségek nemzeti különbségeinek összehasonlító vizsgálatától. Ez alól csak a

legutóbbi időszak vizsgálata jelent kivételt. Pedig a fogyasztók magatartását ezek a rövid távú változások más módon befolyásolják, mint a hosszú időtartam folyamatai.¹

Ennélfogva a jövedelmek eloszlásáról szóló történelmi vita az ipari forradalom időszakára korlátozódott, és még az a néhány kísérlet is illeszkedett ehhez a teleologikus perspektívához, amely távolabb akart hatolni a múltban. Mint látni fogjuk, ez a történészek által a fogyasztásról produkált általános felfogás lényegi vonatkoztatási pontja: a tömegfogyasztás szintén forradalom volt, amelynek a kialakulása a kereskedelmi tevékenység intenzívebbé válásához lenne köthető. Ezek szerint nem létezett volna tömegfogyasztás az ipari forradalom előtt? Ezzel szemben én úgy gondolom, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek változásának módja mindenki számára döntő tényező, aki meg kívánja érteni a középkori és koraújkori társadalmak szociális dinamikáját. Olyan mutatókra van tehát szükségünk, amelyek lehetővé teszik ennek az egyenlőtlenségnek a mérését, ráadásul nem csak gazdagok és szegények közötti statikus ellentétet keresztül, hanem egy dinamikus perspektívában: a jövedelemszintek relatív és változó eltérésének szemszögéből, ahogyan azt a társadalmi szereplők érzékelték.

5. A második probléma inkább a fogyasztással kapcsolatos, semmint a jövedelemelosztással, hacsak nem abban az értelemben, hogy a jövedelemelosztásnak a hatásai kimutathatók a fogyasztás gazdasági, társadalmi és kulturális formáiban. Problémánk lényegét érintjük ezzel. Csak paradox eredményeket kaphatunk, amennyiben egy olyan elképzelésből indulunk ki, ami általánosítja a szociális versengést egy osztályok vagy vagyoni szint szerint differenciált, de azonos fogyasztási kultúrával rendelkező társadalmon belül. Viszonylag új keletű jelenség, hogy az elit fogyasztási szokásai fokozatosan egyre népesebb csoportokra kiterjedve általánossá válnak, ugyanakkor félrevezető lenne, ha ennek a folyamatnak megpróbálnánk konkrétan megjelölni a kezdetét, példának okáért a 18. századot. Célravezetőbb figyelembe venni és tanulmányozni azt a hosszú periódust, ami előkészítette ezt a változást. Szükséges azt is egyértelműen jelezni, hogy a fogyasztási stratégiák (beleértve az alsóbb osztályokéit is) egy komplex kultúra termékei, ami nem szűkíthető le a létfenntartás, a választás nélküli szükségszerűség logikájára. Ellenkező esetben azt kockáztatjuk, hogy mindennemű kontextuson kívül értelmezzük a fogyasztás formáit.

Valójában két elképzelés dominál a történészek által a fogyasztás történetéről adott különböző értelmezésekből kihámozható közös olvasatban. Az első szerint a 18. század előtt az alsóbb osztályok fogyasztása majdnem tökéletesen a létfenntartás korlátainak lett volna alárendelve, ennél fogva nem sok értelme van választási lehe-

¹ Keynes már hangsúlyozta a fogyasztás és a jövedelem közötti kapcsolat egyéni és pszichológiai alapjait, Kuznets pedig már 1942-től megfigyelte, hogy e kapcsolat erőteljesebben érvényesül hosszú távon, mint a háborút közvetlenül megelőző időszak esetében (Kuznets 1942). A közgazdászok között ezek után kibontakozó vitában kiemelték a fogyasztás relatív rugalmatlanságát a jövedelemcsökkenés időszakasaiban. Ennek magyarázatát a megtakarítások nagyobb mobilitásában keresték, abban, hogy ezeket a stratégiai szempontú és inkább hosszabb távra szóló felhasználás jellemezte, szemben a fogyasztás elért szintjének időszakosan irreverzibilis jellegével.

tőségekről beszélni, sem a fogyasztási stratégiákhoz kapcsolódó szimbolikus jelentésekről vagy a családi jövedelemgazdálkodásban rejlő alternatívákhoz kapcsolódó presztízs és hierarchikus rend hatásairól, melyek számunkra nehezen észrevehetőek. Ebből következik, hogy az alsóbb osztályok esetében a figyelem teljes egészében a létfenntartáshoz szükséges minimális szint biztosítására terelődött, míg az arisztokrácia dúskáló fogyasztási formáinak szentelt tanulmányok száma viszont folyamatosan növekedett. A másik elterjedt elképzelés szerint csupán a vagyon és a jövedelem merev hierarchiája fékezte, illetve gátolta az imitációt a különböző társadalmi csoportok között. A viselkedési modellek kontinuitását feltételezik ezáltal, mintha az egész társadalom a felső osztályok presztízsfogyasztásához kívánt volna alkalmazkodni, amennyiben ez lehetséges lett volna. A költségeket szabályozó törvényeket is ennek megfelelően úgy értelmezték, mint a társadalmi különbségek védelmére hivatott akadályokat, figyelmen kívül hagyva, hogy egyúttal az arisztokrata fogyasztás, luxus és pazarlás korlátozását is szolgálták (Owen Hughes 1983; 1984: 92-111).

Egy ilyen olvasat a fogyasztás jelenségeinek túlzottan leegyszerűsített materialista felfogását eredményezi, amelyet olykor még a jelenkor valóságának kevésbé kifinomult elemzéseiben is vizionálhatunk. Egy ilyen felfogás egyszerre lenne felületes és hibás. A *Consumption and the World of Goods* című tanulmánykötethez írt bevezetőjünkben (Brewer - Porter 1994: 1) Brewer és Porter megerősítik, hogy ahogyan azt Közép- és Kelet-Európa közelmúltbeli eseményei megmutatták, a mai világban egy rendszer életrevalóságának döntő próbája az a képessége, hogy a kifejezés legkonkrétabb értelmében „javakat osszon el” (Brewer - Porter 1994: 2). Egy ilyen kijelentés csak megdöbbentő történelmi elvakultság eredménye lehet szerintem. A kommunista rendszerek bukását bizonyosan nem abban kell keresni, hogy képtelenek voltak biztosítani a fogyasztás egy bizonyos mennyiségi szintjét, hanem abban, hogy nem tudták garantálni a fogyasztás minőségét, a jövedelemelosztás nagyobb egyenlőségét, a termelési eszközök társadalmi kontrollját. Újból láthatjuk, ahogyan egy ideologikus torzítás az okok és okozatok összekeveréséhez vezet a termelés, elosztás és fogyasztás közötti kapcsolat és a magatartások neoklasszikus olvasatából kiindulva, amit a mennyiségi maximalizálás hipotézise határoz meg. Ilyen hipotézisekből kiindulva a történelmi elemzés a science-fiction világába csúszik: egy adott pillanatban – az ipari forradalom korában – az embereket hirtelen megszállta volna a szerzés szenvedélye, éppen akkor, amikor a múlt technikai korlátai alól is felszabadultak.

Ugyanez az értelmezési háló egy másik érvet is kínál, amennyiben a fogyasztásból meghatározható kezdőpontú forradalmat csinál, ami egy „happy event”. Ez ismét Brewer és Porter kifejezése, de más történészek is felhasználták. N. McKendrick így például a fogyasztói társadalom „születéséről” beszél, amit ő a kereskedelmi forgalom erősödéséhez köt a 18. századi Angliában (McKendrick 1982: 1-8; ld. még Thirsk 1978). Ezzel szemben én szükségesnek tartom annak a folyamatnak a feltérképezését, ami ehhez a kvantitatív fordulathoz vezetett. Ilyen értelemben, analógiásan, beszélhetnénk egy hosszú akkumulációs fázisról vagy protokonzumeriz-

musról, amely alatt nemcsak a forgalomnövekedést kiváltó termelőerők fejlődtek, hanem éppen annyira a fogyasztással kapcsolatos kulturális formák és az erőforrások felhasználásának társadalmi reprezentációi (vö. például Visceglia 1991: 211–241). Abból a hipotézisből kiindulva, hogy a fogyasztás kultúrája elválaszthatatlan attól a valóságtól, aminek időbeli átalakulásait megérteni törekszünk, egy szigorúan kvantitatív modell helyébe egy kvalitatív modellt szükséges felállítanunk. Nem igaz, hogy egyetlen, az elitekre és a tömegekre egyaránt jellemző fogyasztási modell létezett, aminek az érvényesülését egyes egyedül a gazdasági és a technológiai haladás határozta volna meg. Ellenkezőleg, azt kell megértenünk, hogyan egységesült apránként ez a modell.

Vegyünk egy példát. A munkásosztály forradalmi beállítódása véget érésének megértéséhez Európában (de a megjegyzés érvényes egyúttal az arisztokráciával versengő polgárságra is) döntő fontosságúnak tűnik számomra az a pillanat, amikor lemond saját fogyasztási modellje érvényesítéséről, és programként fogalmazza meg a polgári fogyasztási modell elérhetőségének és a benne való részvétel lehetőségének a követelését. Ezt a pillanatot, Vittoria Foa alapján, az 1917-es orosz forradalom, az olasz *biennio rosso* és az 1926-os angliai általános sztrájk kudarca közötti időszakra tehetjük (Foa 1985). A kapitalista világban a két világháború között kezdett egységes modellnek engedelmessé válni a fogyasztás. Meg kell hát ismételni: a fogyasztás forradalmáról mint örvendetes eseményről kialakított kép lehetetlenné teszi a fogyasztók magatartása mögött rejlő kulturális folyamat megértését.

6. A harmadik kérdés, amivel foglalkoznunk kell, a diffúzionista hipotézis, mely szerint a fogyasztás társadalmi elterjedését a társadalmi ranglétra mentén fentről lefelé való leereszkedésként kell elképzelni. E hipotézis elválaszthatatlan attól a meggyőződéstől, hogy egy társadalom onnantól kezdve készen áll a fogyasztásra, amint az anyagi feltételek adottá válnak hozzá, ugyanúgy, ahogy hosszú ideig tartotta magát az a meggyőződés, hogy bármely társadalmi szereplő kész munkavállalói viszonyba lépni vagy megjelenni a piacon, amint erre alkalma nyílik.²

Ezzel szemben a magatartások ilyenén egyformasága éppúgy nem magától értendő, mint a társadalmi imitáció szabálya. Szükséges, hogy a társadalmi szereplőknek okuk legyen imitálni. A középkori és korai újkor társadalmak nemcsak a vagyoni szint vagy a státusokat meghatározó jogi korlátozások szerint rétegződtek. A különböző kultúrák, túlélési stratégiák és fogyasztási formák éppúgy megalapozták tagozódásukat. Ne úgy képzeljük el a polgárságot, amint éppen az arisztokrata modellre ácsingózik, a munkásokat, amint a polgári modellre, a koldusokat a bérből és fizetésből élők modelljére stb. – kivétel természetesen az az eset, ha nem óhajtjuk megérteni a társadalmi mobilitás jelenségét.

7. A fogyasztás tanulmányozásának elsődleges fontosságát abban látom, hogy a társadalmi rétegződést bonyolító kulturális összetevők figyelembe vételére készítet minket. Napjaink társadalmi szétaprózottságának legalább az az előnye megvan, hogy megkerülhetlenné teszi a társadalmi szolidaritások kialakulási módjain való

² Olyan leegyszerűsítésről van szó, ami élénk vitát váltott ki. Vö. például Kula 1972: 224–261; Arrighi 1969: 89–161.

gondolkodást. Az elosztás mechanizmusai széttördelek a termelés által létrehozott társadalmi egyöntetűséget. A generációk közötti kapcsolatokról, életstílusból, kulturális és etnikai hovatartozásból, a családi tradíciókból is erednek szolidaritási formák, amelyek nem alkalmazkodnak a termelési viszonyokon alapulóhoz. Ebből a perspektívából nézve döntő fontosságú a fogyasztási modellek tanulmányozása: általa érthetjük meg, milyen társadalmi színtereken játszik szerepet a vágy, az imitáció, a szolidaritás és a konfliktus. Egy testületekre tagolódó társadalomban a konfliktusok és szolidaritások gyakran egyenlők között jelentkeznek. Ők egy adott szegmensen belül rivalizáltak, amit a fogyasztási formák rendezett, hierarchizált és szimbolikus értékekkel mélyen átítatott jelenléte jellemzett. Ez egyúttal más testületekkel és rendekkel szemben érvényesülő szolidaritást is eredményezett. Nagyon ritkán gondolkodtak és cselekedtek az emberek a teljes társadalmi szerkezet átalakításának fogalmi szerint. A módosulások lassúak voltak, és gyakran – anélkül, hogy ez tudatosodott volna – e töredezett társadalmon belüli mikrováltozások sokasága okozta őket. Visszanyúlva egy korábbi képhez, úgy mondhatjuk, hogy egy koldus inkább a koldusok királya kívánt lenni, semmint egy szegény boltos.

Annak tehát, aki a társadalmi rétegződés formáit kívánja jellemezni, a fogyasztás tanulmányozása nem úgy jelenik meg, mint a termelési viszonyok vizsgálatának alternatívája. Nem az új fogyasztási cikkek megjelenése számít ebben, és egyáltalán nem hiszek az olyan megközelítésekben, mint például Weatherillé,³ amelyek egyes termékek, mint a tea vagy a cukor, fokozatos elterjedésének végigkövetését ajánlják. A lényeg az elkülönült fogyasztási szférák egyidejű létezése, amikben az új fűszerek és növények megjelenése lehet, hogy csak nagyon korlátozott jelentőséggel bírt: annak a cukros teának, amit a kétkezi munkások étkezésük kiegészítéseként ittak, biztosan nem ugyanaz volt a jelentősége, mint annak, amit ugyanakkor az arisztokrata szalonokban kortyoltak.

8. Pozitivisták és neoklasszikus megközelítésen alapul a hibás elképzelés az egységes fogyasztású társadalomról. Gondoljunk az Engel-törvényre, amit egy meghatározott társadalom, a 19. század vége társadalmának tanulmányozása alapján állítottak fel, később azonban jóval általánosabb módon alkalmazták a koraújkori világ történetének különböző pillanataira. E törvény szerint a jövedelmek növekedésével a táplálkozásra és lakásra fordított kiadások relatív részesedése csökken, a ruházatra és háztartási eszközökre fordítottak változatlanok maradnak, míg az oktatásra, egészségre és szórakozásra szánt jövedelmek aránya növekszik (Stigler 1954, ld. még Sahota 1978). A későbbi kutatások rámutattak, hogy még a legújabb korszakokra is csupán az összefüggés első felére, a táplálkozásra és a lakásra vonatkozó állítások bizonyosak (Houthakker 1957). A történészek azonban alig érdeklődtek a probléma iránt. Nem törekedtek e változás kronológiájának pontos megállapítására, sem annak eldöntésére, hogy az összefüggés ugyanúgy érvényes-e egy jogilag elkülönült rendekre tagolódó társadalomra, mint egy olyanra, ahol a társadalmi korlátok tényszerűen léteznek ugyan, de nincsenek explicit módon intézményesítve.

³ Weatherill 1988. Lásd még Shammás fontos munkáját (Shammás 1990) ami azonban helyenként a diffúzionista hipotézis nyomait mutatja.

Velencei adataim a kérdés újrafogalmazására készítetnek: a fogyasztásra fordított költségek hogyan alakulnak a jövedelem függvényében a társadalom kulturálisan homogén szegmensein belül? Hogyan alakult át ez a struktúra az idők folyamán? Nézzük a családi költségvetésekről készített korábbi kutatásokat! E 19. században induló és a 20. században – az Engel-törvénnyel összefüggésben – megsokszorozódott tanulmányokat széles körben úgy állították be, és úgy tekintették, mint egy Keynes-i összefüggés empirikus igazolását. Ennek központi gondolata, hogy a fogyasztás a jövedelemtől függ és, hogy a fogyasztási határhajlandóság pozitív, de 1-nél kisebb; a fogyasztási határhajlandóság pedig alacsonyabb az átlagos hajlandóságnál (ha a határérték alacsonyabb az átlagos értéknél, akkor ez utóbbi csökkenő, ami annyit tesz, hogy a jövedelem növekedésével az átlagos fogyasztási hajlandóság csökkenő tendenciát mutat). A legalacsonyabb jövedelmű családok a jövedelem nagyobb részét szokták elkölteni, míg a magasabb jövedelemmel rendelkezők relatíve kevesebbet költenek. Vagy másképp fogalmazva: az átlagos fogyasztás nő a jövedelmek növekedésével, de e növekedés mértékénél kisebb arányban; a fogyasztási határhajlandóság pozitív, 1-nél kisebb, és csökken a jövedelem növekedésével.

Hogyan állapítsuk meg ennek a hipotézisnek a helyességét? Kettős nehézséggel állunk szemben. Először is, a hipotézis igaz lehet az átlagokat nézve, de tévedhet a konkrét családi költségvetések esetében: valójában igen nagy a magatartások szórása az átlag körül. A második nehézség abból fakad, hogy Keynes elemzése a fogyasztás általános funkciójára vonatkozik, egyúttal pedig az összesített jövedelemváltozásokra, agregált értékekre tehát, nem pedig az egyéni fogyasztói magatartásokra. A családi költségvetések viszont azt mutatják meg, hogyan változott a fogyasztás a különböző jövedelemtípusok esetében, nem pedig az összesített jövedelem alakulását. Történészként szükségesnek tartom a családi jövedelmek más családi jövedelmekhez viszonyított relatív változásának figyelembevételét. Ahogyan arra Duesenberry utal (Duesenberry 1949), ez az, ami hozzájárul a fogyasztók magatartásának meghatározásához: a fogyasztói magatartások változása nem az abszolút jövedelem változásának, hanem inkább a relatív jövedelem alakulásának a következménye, vagyis a más családok bevételeihez való viszonyé. Ez a kutatási stratégia nemcsak azért fontos, mert szociológiai és pszichológiai faktorok beemelésére készített a magatartások tanulmányozásakor, hanem azért is, mert el kell így gondolkodnunk azon társadalmi szféra méretéről és jellegéről is, amelyen belül a jövedelmek említett konfrontációja lejátszódik. A társadalom egészéről van-e szó vagy csupán egyik szegmenséről, amelyet egy elkülöníthető, közös kulturális modell megléte határoz meg, s amely képes a versengés és a szolidaritás viszonyrendszerébe állítani a társadalmi szereplőket?

9. Valójában, az ilyen szofisztikált modellek gyakran visszavezethetőek egy empirikus megállapításra: a gazdasági teóriák keretein belül nem könnyű a fogyasztói magatartásokra vonatkozó adatok értelmezése. A fogyasztás és a jövedelem közötti kapcsolat jóval bonyolultabb, mint azt a keynesianusok gondolták (Akley 1961: 313; Hirschman 1982: 25–44). A fogyasztás növekedése a 20. században összetett problémákat okozott, amelyek általában összefüggésben vannak egy Keynes által

említett alapvető pszichológiai törvényszerűséggel. A probléma lényegére Kuznets hívta fel a figyelmet: a jövedelem és a fogyasztás közötti kapcsolat erősebb hosszú, mint rövid távon, vagyis a fogyasztási határhajlandóság gyengébb a második esetben, mint az előbbiben. Ez a viselkedésbeli eltérés a rugalmasabb jövedelem és a rugalmatlanabb fogyasztás között fontos problémákat vet fel, amelyeket érdemes áttekinteni egy Ancien Régime-beli társadalom kapcsán, különösen, ha hipotézisnek megfelelően elfogadjuk az elkülönült fogyasztói szférák létezését. Minden ilyen szféra esetében mérlegre tehetnénk a jelenségek értelmezéséhez rendelkezésre álló különféle magyarázatokat. 1949-ben Modigliani megállapította, hogy a jövedelmek növekedésével nő a fogyasztás is, és az elért szint hajlamos irreverzibilissé válni; a jövedelmek csökkenése esetén a fogyasztás stabil marad, vagy csak jóval kisebb mértékben esik vissza (Modigliani 1980–89). Duesenberry ezzel szemben azt a hipotézist állította fel, hogy a fogyasztói preferenciák egymástól függenek, ennek következményeként pedig az összesített fogyasztás változásait a relatív és nem az abszolút jövedelmek határozzák meg. Ez okozza szerinte az összesített fogyasztás irreverzibilissé válását, ugyanis az imitáció szerepe már akkor is érvényesül, ha csupán egy csoportnak nő a jövedelme, a többinek pedig nem (Duesenberry 1949). 1954-ben ismét Modigliani javasolt, Brumberggel közösen, egy újabb elemet a magyarázathoz: e szerint az egyének hajlamosak kiegyenlíteni fogyasztásukat egész életüket tekintve, még ha életciklusok középső részében jövedelmük inkább növekszik, később pedig csökken is (Modigliani – Brumberg 1954). Az átlagos fogyasztási hajlandóság e szerint relatíve alacsonyabb (a jövedelemnél pedig kisebb) lenne az első esetben, míg erősödne a másodikban, egészen odáig, hogy meghaladja a bevételeket. E jelenség magyarázatot adna a fogyasztás relatív rugalmatlanságára a jövedelmváltozásokkal szemben úgy növekedés, mint csökkenés esetén. Végül Friedman, 1957-ben, megkülönböztette a jövedelem állandó részét, amely meghatározná a fogyasztást, egy esetleges résztől: elmélete szerint a jövedelemcsökkenéseket általában átmenetinek tekintenék az emberek, és nem befolyásolnák azonnal a fogyasztás szintjét (Friedman 1957).

Magától értetődik, hogy az Ancien Régime társadalmi esetében nem könnyű elbírálni e különböző hipotéziseket, mint ahogy nem egyszerű a jövedelemszintek, változásaik, a fogyasztás alakulásának a mérése sem egy hézagoss forrásbázis alapján, akár a teljes vizsgált időegység, akár az életciklus vonatkozásában. Tény azonban, hogy ezeket a kérdéseket még csak fel sem tették, s hogy éppúgy alapvetők a társadalomtörténész, mint a közgazdász számára.

10. Amennyiben e két látásmód, a történész és a közgazdász látásmódjának metszéspontján helyezkedünk el, akkor viszonylag koherens képhez juthatunk a kiábrándító leegyszerűsítések hosszú sorozata után. Amíg egyöntetű és homogén realitásként próbálják kezelni, addig mind egyiknek, mind másoknak nehéz és ellentmondásos problémákat vet fel a fogyasztás, midőn történelmi fejlődését igyekeznek megragadni. Gyümölcsöző tehát visszahelyezni a fogyasztást a kulturális modellek és a társadalmi gyakorlatok bonyolult pluralitásába. Továbbmenve, a fogyasztás alapvető szerepet játszik a társadalmi rendek és csoportok közötti határok megerősítésében.

Ez az, ami véleményem szerint arra készíthet minket, hogy feladva a fogyasztás forradalma által élesen elválasztott két fázis dichotómiájának hipotézisét, megváltoztassuk megfigyelési pozíciónkat. Érdemesebb abból kiindulni, hogy a fogyasztói gyakorlatok, a családi jövedelemgazdálkodás módozatai, valamint a javakhoz és árucikkekhez való kapcsolatok fokozatos egységesülése egy hosszú, mindmáig befejezetlen folyamat – már amennyiben valaha is be kell fejeződnie. Fontos tehát megtalálni a fogyasztási formák és a társadalmi szerkezet tagolódása közötti kapcsolatot: a viselkedéseket meghatározó logikáknak ugyanis nemcsak az eltérő kontextusokban van más és más vonzereje, hanem egy adott társadalmon belüli különböző társadalmi miliókben is. A dolgok a jelentések sokaságával vannak felruházva (vö. Douglas - Isherwood 1979), és a választásokat, lehetőségeket és elvárásokat irányító szubjektív elemek hozzájárulnak a javak társadalmi értékelésének differenciálásához a különböző társadalmi és kulturális szférák szerint (Sen 1985; 1987, ld. még Hirschman 1982).

E problémák illusztrálásához felhasználok a 15-18. századi velencei családi költségvetésekről folytatott kutatásom néhány eredményét. Egyelőre inkább feltevésekről és hipotézisekről van szó, mint szilárd eredményekről. Véleményem szerint azonban elég meggyőzőek ahhoz, hogy bemutassam itt őket. Szokatlan forrás alkotja a vizsgálat tárgyát. Megszokott dolog családi számadásokra bukkanni, melyek az esetek többségében arisztokrata családokra vonatkoznak, akik levelesházukban megőrizték számadáskönyveiket. Velencében ezzel szemben egy különleges, hihetetlenül gazdag és koherens forrássorozattal találkozunk: néhány száz, társadalmi tekintetben elég tág merítésű kimutatással, amit egy városi hivatalnok (a *giudice di petizion*) gyűjtött össze és ellenőrzött. Az ő feladata volt, egyebek mellett, a gyermekek, jogilag alkalmatlan (például örült) vagy távollevő személyek vagyonával gazdálkodó megbízottak bemutatott számadásainak ellenőrzése. A számadáskönyvek gyakran napi információkat nyújtanak a különböző kiadásokról, amit étkezésre, öltözködésre, tartós fogyasztási cikkek beszerzésére, a lakóhely bérlésére vagy fenntartására, oktatásra és szakmai képesítés megszerzésére vagy szórakozásra fordítottak, hogy a beruházásokat, a boltok gazdálkodását, az üzletmenetet, általánosságban a gazdasági tevékenységet ne is említsük.

Máris a fogyasztás és a kiadások közötti megkülönböztetésbe ütközünk. A korábbi korban számos fogyasztási cikkhez nem kereskedelmi tranzakció, hanem önellátás útján jutottak, például természetben való fizetség, adomány vagy a kölcsönös együttműködés formái révén. Minél nagyobb volt ezeknek a tényezőknek a szerepe, annál nagyobb a forrásainkban megállapítható eltérés a bennük rögzített kiadások és a valós fogyasztás között. Ki kell emelnünk, hogy ez éppúgy érvényes városban, mint vidéken. Továbbá fontos következményei voltak egy olyan társadalomban, ahol a kereskedelmi forgalom egyre intenzívebbé vált. A kereskedelmi cikkek részesedése növekedésének azonban nincs egyértelmű hatása abban az értelemben, hogy általános javulást jelentene: általában arról tanúskodik, hogy a javak szélesebb skálájából kell választani; együtt jár a gyengébb minőségű termékek megjelenésével is, amelyek a korábban nem kereskedelmi úton megszerzett, jobb minőségű termé-

kek helyébe léphetnek. Ismét fontos, hogy ne vonjunk le mechanikusan pozitív következtetést az elérhető erőforrások megsokszorozódásából és többszínűvé válásából, ugyanis a meghatározóak a különböző társadalmi miliókben jellemző adaptációs formák voltak.

Jellemző példát nyújt erre a kukorica elterjedése Velence népi táplálkozásában (Fassina 1982; Levi 1979). Az új növénykultúra tömeges elterjedése kétség kívül a paraszti táplálkozás lehetőségeinek kvantitatív növekedését eredményezte. Másrészt azonban a földbérleti szerződések fokozatos átalakulása miatt a parasztok eltek a szokásos gabonamennyiségük egy részétől, amely inentől a tulajdonosoknál maradó, következésképpen a piaci forgalomba kerülő mennyiséget növelte. A népesség jelentős hányadának táplálkozási rendszere inentől egy olyan gabonafélén alapult, amely nélkülözött számos létfontosságú vitamint (ez a pellagra elterjedésével járt).

Másik példánk lehet a tea és a cukor fogyasztásának a kenyér kárára történő angliai elterjedése. Jelzi egyrészt az életminőség javulását, amit az új termékek gyors elterjedése fémjelez, másrészt az is tény, hogy a 18. században úgy Angliában, mint Velencében több, a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedő csoport táplálkozási rendszere leromlott mind változatosság, mind minőség tekintetében, a táplálkozásra fordított költségek aránya csökkent a családi költségvetésen belül. Az új termékek olcsóbbak voltak, kalóriaértékben egyenrangúak, de szegényebbek vitaminban, mint a búza- vagy rozskenyér.

Ki kell emelnünk, hogy a jótékonykodás – gyakran élelem vagy szállás formájában – fontossága a legszegényebbek gazdálkodásában olyan szabálytalansági tényezőt jelent kiadásaik szerkezetében, amelyet az Engel-törvény szerint vizsgált jövedelemalakulás nem vesz figyelembe. A törvény csupán a népesség azon részére alkalmazható, amely olyan jövedelemmel számolhatott, amit viszonylag önállóan használhatott fel. Az alulfoglalkoztatottsággal és a munkanélküliséggel állandóan szembesülő legszegényebbek számára az élelmet és a szállást többé-kevésbé biztosították a jótékonyági intézmények, mint a kórházak vagy a *Scuole grandik*, a befolyásos velencei testvériségek. Az utcán koldulók szintén rendelkezhetek alkalomszerű jövedelmekkel, amik alkalomszerű kiadásokat eredményeztek, ezekkel kapcsolatban azonban nehéz lenne bármiféle törvény felállítása. Mindezt azért fontos megemlíteni, hogy lássuk, az Ancien Régime társadalmainak legalsó szintjén a családi költségvetések valószínűleg olyan esetleges jelleggel bírnak, ami nagyban különbözik a homogénebb és kereskedelmi kapcsolatoktól jobban átjárt társadalmak fogyasztási szerkezetétől.

Térjünk ki végül az informális és alacsony összegű hitelek szerteágazó rendszerének jelenségére, amely a zálog vagy más garancia ellenében nyújtott pénzkölcsönön alapult. E rendszer meghatározó fontossága arra utal, hogy a velencei népesség viszonylag szegény rétegeinek meglehetek az okai jó minőségű, tartós cikkek megszerzésére, nem saját használatukra, hanem értékőrzőként és, hogy szorult időkben zálogba adhassák őket. Kétségtelenül ez magyarázza, hogy bőséggel találkozhatunk a velencei szegények leltáraiban és számadásaiban minőségi szövetekkel,

kelmékekkel és értékes ékszerekkel, melyek kevésbé illenek életstílusuk többi részéhez. Feltételezhetjük, hogy a hozományokat is részben hasonló célokra használhatták. A kisösszegű hitelezés egyike a koraújkori századok gazdasága legkevésbé vizsgált kérdéseinek,⁴ de különféle források révén bőséges tanúvallomással rendelkezünk a zálogfedezetű mikrokölcsönök sűrű hálózatáról. Meglepő példákat is ismerünk szegény munkásokról, akik a 19. században nagyon gyakorlottaan használták fel értéktárgyaikat, hogy hitelhez jussanak. Amikor Piemontban, Biella vidékén a parasztok e korai ipari központ gyári munkásaivá váltak, megőrizték szülőfalujukban bírt töredéktelkeiket, hogy kölcsön ellenében elzálogosíthassák őket (Ramella 1984: 92–124). Bill Williams kutatásai a manchesteri zsidó munkásokról szintén kimutatták, hogy a 19. század elején a mosónők pénzük növelése érdekében a rájuk bízott ruhát pár napra elzálogosították, mielőtt visszaszolgáltatták volna őket tulajdonosaiknak (Williams 1976: 172–193). Röviden tehát, olyan társadalmakról van szó, ahol a túlélés művészete sokak számára azon a képességen alapult, hogy hogyan lehet kivédeni a konjunkturális ingadozások vagy az életciklushoz kötött kockázatok állandó fenyegetését. Ez okozza a fura felfedezéseket a szegények javainak összeírásaiban.

A felhozott példák csak a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő csoportokra vonatkoznak. Azt próbálták megmutatni, hogy nehéz úgy vizsgálni a fogyasztás, a vagyoni szerkezet és a kiadások logikájának a családi költségvetésekben megjelenő rendszerét, ha nem kontextualizáljuk az adott társadalomban, az egyes csoportokon és szituációkon belül.

Önmagában tehát nem alkalmazhatjuk az Engel-törvényt egy társadalom egészére. Ez nem jelenti azt, hogy teljesen el kell vetni: minden egyes társadalmi szegmens esetében meg kell vizsgálni alkalmazhatóságát. E szegmenseket pedig a társadalom olyan csoportjaiként határozzuk meg, amelyek közös életstílussal és fogyasztási stratégiával rendelkeznek. Ez idáig csupán munkahipotézis, de véleményem szerint segítségünkre lehet lényegretörőbb elemzések létrehozásában.

11. Folytassuk egy konkrét eset vizsgálatával két 1620 körül keletkezett családi kimutatás alapján. A számlakönyvek, melyeket leegyszerűsítve összefoglalnak a kimutatások, mindkét esetben több, mint tíz éven át követik nyomon külön-külön az egyes gyerekekre fordított kiadásokat. Olyan családokról van szó, ahol az apa elhalálozott, mikor még kicsik voltak a gyerekek. A számlákat az oktatásukkal és a családi örökség szakszerű kezelésével megbízott jogi képviselők vezették. Az adatokat összefoglaló 1. táblázatban vízszintesen az egyes gyerekekre fordított összes kiadást olvashatjuk, függőlegesen pedig az utolsó oszlop mindegyikük esetében összefoglalja a teljes kiadáson belüli részesedésüket, vagy másképpen fogalmazva a szakmai jövőjük biztosítására fordított beruházást.

⁴ Vö. V. Phister, P. Spufford, L. Fontaine, P. Servais, G. Béaur és G. Delille cikkeit az *Annales* „Les réseaux de crédit en Europe, XVIe-XVIIIe siècles” című tematikus összeállításában (*Annales HSS*, 49. (6), 1994, 1335–1442).

1. táblázat

*A különböző kiadástípusok aránya**

		Étkezés és szállás	Ruházat	Oktatás	Egyéb	Összesen	%**
A család	elsőszülött fiú	270 (52%)	130 (25%)	70 (14%)	50 (9%)	520	39
	második fiú	270 (60%)	60 (13%)	90 (20%)	30 (7%)	450	33
	lány	230 (60%)	90 (23%)	40 (11%)	20 (6%)	380	28
	<i>összesen</i>	<i>770 (57%)</i>	<i>280 (21%)</i>	<i>200 (15%)</i>	<i>100 (7%)</i>	<i>1350</i>	<i>100</i>
B család	elsőszülött fiú	140 (54%)	35 (13%)	70 (27%)	15 (6%)	260	27
	második fiú	120 (60%)	30 (15%)	40 (20%)	10 (5%)	200	21
	harmadik fiú	115 (64%)	30 (17%)	30 (17%)	5 (2%)	180	19
	negyedik fiú	180 (56%)	80 (25%)	40 (13%)	20 (6%)	320	33
	<i>összesen</i>	<i>555 (58%)</i>	<i>175 (18%)</i>	<i>180 (19%)</i>	<i>50 (5%)</i>	<i>960</i>	<i>100</i>

* Kerekített értékek dukátban.

** A teljes családi költségvetésnek az egyes gyerekekre fordított százalékos aránya.

Az első esetben két fiúról és egy lányról van szó. Az elsőszülött fiút kereskedőnek szánták, s arra, hogy folytassa apja egyiptomi, Alexandriával folytatott kereskedelmi tevékenységét; e városban húsz éves korában le is fog majd telepedni. A második fiút pénzügyi pályára küldték, a Velence és a bolzanói vásár közötti pénzügyi ügyletek szakértője lett. A lányra valószínűleg házasság várt, de hozománya nem jelenik meg a kimutatásban, mert esküvője a vizsgált periódusnál későbbi időpontra eshetett.

A táblázatban összefoglalt adatokból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

a) jelentős különbség van a fiúkra fordított kiadások között még Velencében is, ahol pedig az örökséget egyelően osztották fel a férfi örökösök között. Hasonlóak az élelmezés költségei, amiket azért lehet külön-külön megállapítani, mert a két fiú két különböző egyházi iskolában nevelkedett. A ruházat és az oktatás esetében azonban már más a helyzet, az előbbi jóval költségesebb a későbbi kereskedő esetében, az utóbbira pedig többet kell szánni a pénzváltó esetében, aki komolyabb matematikai tanulmányokat folytat, és akinek több könyvet, abakuszt stb. kell venni. A szórakozás költségei és a zsebpénz szintén nem volt egyenlő;

b) a lány étkezésére kevesebbet költenek; a ruházatra fordított tétel köztes értéket mutat; az oktatásába történő beruházás és az általa szabadon felhasználható pénzösszeg jóval alacsonyabb szintű, mint amiben bátyjai részesültek.

Induljunk ki abból a hipotézisből, amit a ma általánosan jellemző felfogás alapján állíthatunk fel, vagyis abból a törekvésből, hogy a gyerekeknek azonos feltételeket biztosítsanak. Napjaink társadalmában megállapíthatjuk, hogy a szülők igyekeznek azonos indulási esélyeket és hasonló lehetőségeket biztosítani a gyerekeknek, ami a rájuk fordított kiadások és a humán tőkéjükbe való befektetések hasonlóságával jár. Tudjuk ugyanakkor, hogy a kérdés nemrégiben képezte alapos vita tárgyát, amit szakmai berkekben csak a „20%-80%” vitának neveznek. A fogyasztásra vagy megtakarításokra fordítható jövedelmet adó vagyonok alakulásában két alapvető forrás játszik szerepet: az életút során realizált felhalmozás és a javak egy csoportjának generációról generációra való átadása. Az elosztás elmélete hosszú ideig úgy vélte, hogy az örökölt gazdagság csupán korlátozott részét alkotja a vagyonoknak. Ennélfogva, ahogyan azt a Modigliani által 1954-ben javasolt modell tartalmazza,

a megtakarításokról és az életút során létrehozott forrásokról tételezték fel, hogy a vagyonok nagyobb részét teszik ki, mondjuk úgy 80 %-ot a fennmaradó 20%-kal szemben. 1981-ben Kotlikoff és Summer megfordították az arányt, amikor kifejtették, hogy az életciklus során felhalmozott megtakarítások csak a meglévő vagyon egy ötödéért felelősek.⁵ Ez kétségtelenül a koraújkor tekintetében is lényeges probléma. Érzésem szerint a gazdasági rendszer és a társadalmi struktúrák nagyobb merevségének még inkább növelnie kellett az egymást követő generációk között továbbadott rész relatív fontosságát. (De vajon mennyivel? Nehéz ezt felbecsülni, amikor még a jelenkori adatok esetében sem igazán sikerül a hipotézisek finomítása.) Nem csak a dokumentálhatóság megfontolásai okozzák, hogy a történészek több figyelmet fordítottak az örökösödési rendszerekre, mint az életciklus alatt realizált felhalmozásra.⁶ A kérdés ugyanakkor továbbra is nyitott, és bízhatunk benne, hogy a velencei családi számadások vizsgálatával közelebb juthatunk a válaszhoz.

Tovább kell időznünk egy sajátos problémánál, ami szintén az említett vita során merült fel. A gyerekek által felhasználható források különbsége szoros kapcsolatban áll a javak átörökítési szabályainak természetével: az osztatlan örökségre épülő rendszerek, amelyek az elsőszülöttség révén egyetlen fiúnak kedveznek, maguktól értetődően nagyobb egyenlőtlenséget teremtenek a vagyon tekintetében a gyerekek között. Egy ilyen hipotézis azonban nem vesz általában tudomást a vagyonszerkezetről annak teljes komplexitásában. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a vagyon személyre lebontott felhasználása nem mindig mutatja a fő örökösnek számító fiú esetében az abból való ténylegesen nagyobb részesedést. Hasonlóképpen nem bizonyos, hogy a lányoknak a hozomány révén az örökségből való kizárása mindig azal járna, hogy a hozomány kisebb értékű a fiú örökösöknek fenntartott résznél.

A vita egyik aspektusa különösen fontosnak tűnik nekem. Becker és Tomes szerint a szülők egész életük folyamán beavatkoznak gyerekeik fogyasztásának és jövedelmének kiegyenlítése érdekében (Becker – Tomes 1976). Halálukkor az örökséget használják fel arra, hogy a gyerekek jövedelemszerző képessége közötti különbséget csökkentsék: ez lenne a hatása vagy legalábbis a szándéka az örökségből való eltérő részesedésnek. Ez az esélykiegyenlítés lenne ma a legelterjedtebb gyakorlat. Anélkül, hogy jobban bele kívánnék bonyolódni a vitába, az alábbi következtetést lehet belőle levonni: hosszú időtartamban nézve úgy tűnik, hogy egy adott család férfitagjai közötti kiadásdifferenciálás stratégiájától eljutottunk egy egyenlősítő törekvésig (vagy éppen a kompenzáló szándékú megkülönböztetésig), azzal a szándékkal, hogy a gyerekeknek hasonló feltételeket biztosítsanak az életben való elinduláshoz (vagy a szülők egyenlőtleneknek találják e feltételeket és korrigálni próbálnak rajtuk).

5 Kotlikoff – Summer 1981; Modigliani válasza: Modigliani 1986; a vita az alábbi kötetben folytatódott: Kessler – Masson 1988. A tanulmányok: Modigliani 1988, valamint Kotlikoff – Summer 1988.

6 Egy példa elég az áttekintéshez: Goody – Thirsk – Thompson 1976. Érdekes megfigyeléseket tartalmaz Phelps Brown 1988.

Második következtetés: a fiúknak és a lányoknak nyújtott feltételek és lehetőségek kiegyenlítődése még hosszabb időtávon érvényesülő folyamat. Ebben az esetben nem csak egy jogi realitásról van szó, és nem úgy kell elképzelni, mintha a két nemet egyenlőképpen kezelő örökösödési rendszer általánossá válására utalna. A probléma valójában kettős természetű: egyrésztől figyelembe kell venni a fogyasztási különbségeket minden egyes szektor esetében, a táplálkozástól az oktatásig, amik nagyon erősek maradtak egészen a közelmúltig; másrészt a társadalom és az értékrend nagyon lassú és távolról sem befejezett átalakulását, amely jóval többet jelent, mint a szigorú pénzügyi egyenlőséget a gyerekeknek szánt vagyonszármazékok esetében, akár az életciklus során, akár az öröklés alkalmával. Ismételten egy lassú és hosszú fejlődéssel állunk szemben, amely egy egyenlőtlenre épülő, férfiakat és nőket érintő stratégiától egy egalitárius modellhez vezet.

A táblázatban szereplő második család szegényebb és több fiút számlál. Megerősíti a fentebb mondottakat, a fiúk közötti határozott különbséget. Az első három fiúból szerzetes lett, a harmadik köztisztviselést is viselt, amelyet valószínűleg nem személyesen gyakorolt. Itt a negyedik fiút szánták az egyetlen örökösnek, és az ő esetében a legmagasabbak az ifjúsága idején táplálkozásra és ruházkodásra fordított költségek; az oktatásra viszont ez nem igaz. Érdekes megemlíteni a három idősebb közötti eltérést: három különböző egyházi rendbe szánták őket, ami – soruk látszólagos azonossága ellenére – a családi kapcsolatok és hagyományok szempontjából jelentős különbségtétellel járt a diverzifikációs stratégián belül. A költségek és a fogyasztás különbségeit is eredményezte attól függően, hogy elegáns ágostonos konventről, némileg kevésbé tekintélyes dominikánus rendházról vagy ferences kolostorról volt szó. A könyvekre és tanulásra fordított kiadások is nagyon eltérőek.

Ez esetben osztatlan örökséggel és szigorúan egyenlőtlen stratégiával állunk szemben. Egy közös stratégiának megfelelően minden fogyasztási tétel pontosan hierarchizált a családon belül, ahogyan az első család esetében is, csak itt az örökség osztatlan marad az egyházba belépők kizárása miatt. Itt is egy hosszú folyamat átmeneti pillanatában találjuk magunkat; e folyamat az egyéni sorsok viszonylagos kiegyenlítődéshöz vezet az örökség felosztásának kötelezettségén keresztül a jogosultak között, amit majd a Code Napoléon rögzít, a mentalitások lassú és mélyreható változása révén.

Röviden tehát egy hosszú és kulturálisan összetett folyamatról van szó, ami nem tartalmaz kitüntetett töréspontot, csak stagnáló periódusokat. A választások során vagyoni megfontolások és a családi tekintély kérdései vegyülnek bele, olyan pszichológiai szempontok, mint a legszegényebb gyerekek védelmével való törődés, kulturális és társadalmi vonások, amelyek egy világfelfogáshoz kapcsolódnak, vagy amelyek meghatározzák férfiak és nők státusát. E ponton nehezzé válik egy harmadik szempont tárgyalása, ami többször is felmerült a korábbi oldalakon: ha létezett is a családon belül a fiúk között egy egyenlősödési folyamat, valamint egy másik, lassúbb, a fiúk és a lányok között, megállapítható ugyanakkor a fogyasztási kultúra egységesülésének tendenciája is a hosszú ideig élesen elváló társadalmi

szegmensek között. Egy adott társadalmon belül az életstílusok, de a célkitűzések és az elvárások is elég differenciáltak. Mary Douglas alapján ezért beszéltem több ízben is elkülönült fogyasztási szférákról. Ne képzeljünk azonban el egy befejezett egységesülési folyamatot! A megkülönböztető jegyek sokat változtak az Ancien Régime társadalmához képest, de megőrizték jelentőségüket.⁷ Tény azonban, hogy a fogyasztások kezdenek hasonlónak válni, a társadalmi csoportok közötti jogi korlátok fokozatosan eltűntek. Ez utóbbi változás megértéséhez szükséges lenne a fogyasztás módozatainak, valamint az életstílusok és társadalmi értékek fejlődésének tanulmányozására. Létezett-e hát valóban a fogyasztás forradalmának tekinthető „örvendetes pillanat”?

Fordította: Krasznai Zoltán – Czoch Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Akley, G. 1961: *Macroeconomic Theory*. New York
- Arrighi, G. 1969: *Sviluppo economico e sovrastrutture in Africa*. Torino
- Becker, G. S. – Tomes, N. 1976: Child Endowments and the Quantity and Quality of Children. *Journal of Political Economy* 84. 143-162.
- Bourdieu, P. – Passeron, J-C. 1970: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris
- Bourdieu, P. 1979: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris
- Braudel, F. 1949: *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris (magyarul: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996.)
- Braudel, F. 1970: Alimentation et catégories de l'histoire. [Bevezetés:] J-J. Hemardinquer (ed.): *Pour une histoire de l'alimentation. /Cahiers des Annales 28./* Paris
- Braudel, F. 1979: *Civilisation matérielle, économie, capitalisme, XVe-XVIIIe siècle. I. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Paris (magyarul: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest, 1985.)
- Brenner, Y. S. – Kaelble, H. – Thomas, M. (eds.) 1991: *Income Distribution in Historical Perspective*. Paris
- Brewer, J. – Porter, R. (eds.) 1994: *Consumption and the World of Goods*. London-New York
- Douglas, M. – Isherwood, B. 1979: *The World of Goods. Toward an Anthropology of Consumption*. New York
- Duesenberry, J. S. 1949: *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*. Cambridge
- Fassina, M. 1982: L'introduzione della cultura del mais nelle campagne venete. *Società e storia* 15. 31-59.
- Foa, V. 1985: *La Gerusalemme rimandata. Domande di oggi agli Inglesi del primo Novecento*. Torino
- Friedman, M. 1957: *A Theory of the Consumption Function*. Princeton
- Goody, J. – Thirsk, J. – Thompson, E. P. (eds) 1976: *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*. Cambridge
- Hirschman, A. O. 1982: *Shifting Involvements. Private Interest and Public Action*. Princeton
- Houthakker, H. S. 1957: An International Comparison of Household Expenditure Patterns. Commemorating the Centenary of Engel's Law. *Econometrica* 25. 532-551.

⁷ Lehetőségem volt megvitatni e kérdéseket J-C. Passeronnal. Remélem sikerült beépítenem a mai társadalomról kialakított képemre vonatkozó kritikai megjegyzéseit, melyekben szememre veti, hogy eltúlzom ennek differenciálatlanságát. Vö. Bourdieu 1979; Bourdieu – Passeron 1970.

- Kotlikoff, L. J. - Summer, L. H. 1988: The Contribution of Intergenerational Transfers to Total Wealth: a Reply. In: D. Kessler - A. Masson (eds): *Modelling the Accumulation and Distribution of Wealth*. Oxford, 53-67.
- Kotlikoff, L. J. - Summer, L. H. 1981: The Role of Intergenerational Transfers in Aggregate Capital Accumulation. *Journal of Political Economy* 89. 706-732.
- Kula, W. 1972: *Problemi e metodi di storia economica*. Milano
- Kuznets, S. 1942: *Uses of National Income in Peace and War*. (Occasional Paper 6.) New York
- Kuznets, S. 1955: Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, 45. 1-28.
- Levi, G. 1979: Innovazione tecnica e resistenza contadina: il mais nel Piemonte del '600. *Quaderni storici* 14. 1092-1100.
- McKendrick, N. 1982: Introduction. In: McKendrick, N. - Brewer, J. - Plumb, J. H. (eds) *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England*. London, 1-8.
- Modigliandi, F. - Brumberg, R. 1954: Utility Analysis and the Consumption Function: an Interpretation of Cross-Section Data. In: K. Kurihara (ed) *Post-Keynesian Economics*. 1954.
- Modigliani, F. 1980-89: *The Collected Papers of Franco Modigliani*. Eds.: Abel, A. - Johnson, S. Cambridge
- Modigliani, F. 1986: Life Cycle, Individual Thrift and the Wealth of Nations. *American Economic Review* 76. 297-313.
- Modigliani, F. 1988: Measuring the Contribution of Intergenerational Transfers to Total Wealth: Conceptual Issues and Empirical Findings. In: D. Kessler - A. Masson (eds) *Modelling the Accumulation and Distribution of Wealth*. Oxford, 21-52.
- Owen Hughes, C. D. 1983: Sumptuary Law and Social Relations in Renaissance Italy. In: J. Bossz (ed.) *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West*. Cambridge
- Owen Hughes, C. D. 1984: La Moda proibita. La legislazione suntuaria nell'Italia rinascimentale. *Memoria* 11-12. 92-111.
- Phelps Brown, H. 1988: *Egalitarianism and the Generation of Inequality*. Oxford
- Ramella, F. 1984: *Terra e Telai. Sistemi di parentela e manifattura del Biellese dell'Ottocento*. Torino. 92-124.
- Sahota, G. S. 1978: Theories of Personal Income Distribution. A Survey. *Journal of Economic Literature* 16. 1-55.
- Sen, A. 1985: *Commodities and Capabilities*. Amsterdam-New York
- Sen, A. 1987: *The Standard of Living*. Cambridge
- Shammas, C. 1990: *The Pre-industrial Consumer in England and America*. Oxford
- Stigler, G. J. 1954: The Early History of Empirical Studies of Consumer Behavior. *The Journal of Political Economy* 62. 95-113.
- Thirsk, J. 1978: *Economic Policy and Projects. The Development of a Consumer Society in Early Modern England*. Oxford
- Visceglia, M. A. 1991: I consumi in Italia in età moderna. In: R. Romano (ed.) *Storia dell'economia italiana II. L'età moderna: verso la crisi*. Torino, 211-241.
- Weatherhill, L. 1988: *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1660-1760*. London-New York
- Williams, B. 1976: *The Making of Manchester Jewry, 1740-1875*. Manchester